

**ВНЕСОК ФРАНЦУЗЬКИХ ЕМІГРАНТІВ В ЕКОНОМІЧНИЙ
І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПІВДНЯ УКРАЇНИ
у ХІХ – на початку ХХ ст.
(НА ПРИКЛАДІ РОДИН РУВ'Є, ВАССАЛЬ, ПОТЬЄ)**

Проаналізовано роль французьких емігрантів в освоєнні новоприєднаних до Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст. територій у Північному Причорномор'ї. На прикладі французьких родин Рув'є, Вассаль, Потье доведено позитивний вплив їх діяльності на економічний і культурний розвиток Півдня України. Особливу увагу приділено благодійності, яку здійснювали представники вищезгаданих родин, зокрема у сфері соціальної допомоги, освіти, охорони здоров'я.

Ключові слова: французи-емігранти, родини Рув'є, Вассаль, Потье, економія, благодійність, Південь України.

Тарасова М. Б.,
Национальный союз журналистов Украины,
г. Херсон, Украина

**ВКЛАД ФРАНЦУЗСКИХ ЭМИГРАНТОВ
В ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ЮГА УКРАИНЫ
в ХІХ – начале ХХ в. (НА ПРИМЕРЕ СЕМЕЙСТВ РУВЬЕ, ВАССАЛЬ, ПОТЬЕ)**

Проанализирована роль французских эмигрантов в освоении новоприсоединенных к Российской империи в конце ХVІІІ века территорий в Северном Причерноморье. На примере французских семейств Рувье, Вассаль, Потье доказано позитивное влияние их деятельности на экономическое и культурное развитие Юга Украины. Особое внимание уделено благотворительности, которую осуществляли представители вышеуказанных фамилий, в частности в сфере социальной помощи, образования, охраны здоровья.

Ключевые слова: французы-эмигранты, семейства Рувье, Вассаль, Потье, экономия, благотворительность, Юг Украины.

Tarasova Maryna,
National Union of Journalists of Ukraine,
Kherson, Ukraine

**CONTRIBUTION OF FRENCH EMIGRANTS TO THE ECONOMIC AND CULTURAL
DEVELOPMENT OF THE SOUTH OF UKRAINE in the ХІХ – beginning ХХ с.
(ON THE EXAMPLE OF FAMILIES ROUVIER, VASSAL, POTTIER)**

The author analyzes the role of the French expats in the mastering of the newly-annex territories in the Northern Black Sea to the Russian Empire in the end of ХVІІІ century. On the example of the French families of Rouvier, Vassal, Potier shown that their successful economic and public activity had a positive impact on the economic and cultural development of the South of Ukraine. Special merits belong to them in the bottom of the first factories of the sheepfold in the region. In addition, representatives of the aforementioned surnames successfully bred thoroughbred horses, winemaking, were highly skilled engineers. The author draws attention to the fact that the French emigrants actively cooperated with the authorities of the Russian Empire during the War of 1812, the Crimean War of 1855-1856. They have successfully integrated into the socio-political structure of the Russian state and became guides of European culture, new technologies in industrial and agricultural production. Based on the analysis of a wide range of historical sources, the author concludes that the significant contribution of members of the families of Rouvier, Vassal, Potier and development in the South of Ukraine such areas as social help, health protection, education.

Key words: French expat, families Rouvier, Vassal, Pottier, economy, charity, South Ukraine.

Сучасна картина культурного та економічного життя Півдня України формувалась у процесі тривалої етнокультурної взаємодії. З кінця XVIII ст. державна політика заселення іноземними колоністами новоприєднаних до Російської імперії земель у Північному Причорномор'ї спричинила активний рух на ці території представників різних національностей. Серед них були німці, греки, болгари, серби, шведи, швейцарці та ін. Прибулі у Північне Причорномор'я французи належали до політичної еміграції, більшість із них були представниками знатних дворянських родів. Їх перебування у регіоні зіграло свою роль у формуванні специфічного культурного ландшафту Півдня України.

У науковій літературі питання ролі французьких емігрантів, і зокрема представників окремих дворянських родів (Рув'є, Вассаль, Потье та ін.), в економічному та культурному житті Півдня України у XIX – на початку XX ст. не отримало повноцінного висвітлення. Так, «Енциклопедический словарь» Ф. Брокгауза та І. Єфрона вказує на виняткову роль В. Рув'є і Р. Вассалья у розвитку вівчарства в Новоросійському краї [17]. Цей же аспект у своїх публікаціях відзначають сучасні дослідники А. Мердак [2], Є. Фесенко та І. Цуркан [18], Є. Сидорович [15; 16]. Але слід зазначити, що в жодній із вищевказаних публікацій не приділено належну увагу благодійній діяльності французів-емігрантів та їх нащадків. У даній статті робиться спроба висвітлити різнобічну діяльність французів-емігрантів на прикладі родин Рув'є, Вассаль, Потье і показати їх роль в економічному та культурному житті Півдня України, а також їх вплив на подальший розвиток регіону.

У 1803 р. французький емігрант Арман Еммануель дю Плессі герцог де Рішельє, близький друг імператора Олександра I та Великого князя Костянтина, був призначений градоначальником Одеси, а два роки по тому – херсонським військовим губернатором і генерал-губернатором Новоросійського краю. Саме завдяки його зусиллям Одеса стала найбільшим портовим торговим центром південного заходу Російської імперії й отримала по-європейськи доглянутий і культурний вигляд. Стараннями герцога

були відкриті перші навчальні заклади, побудовано один із кращих театрів в Європі, закладені парки. Під його керівництвом розроблено та впроваджено систему протекціоністських заходів у регіоні, спрямованих на адаптацію іноземних колоністів до нових умов життя.

Звістка про нове призначення іменитого аристократа стала поштовхом для французької політичної еміграції. З усієї Росії на південь почали активно стікатися французи. Яскравою ілюстрацією життя представників французьких дворянських родів в еміграції, які освоювали новоприєднані землі Російської імперії, можуть служити долі Вільгельма (Гійома) Рув'є і його зятів, дворян Рене Вассалья, П'єра Анрі Марі, Шарля Мішеля Потье.

У 1803 р. комерції радник, кавалер всіх гільдій Вільгельм Рув'є із родиною оселився на землях Таврійської губернії, заснувавши економію Софіївка (нині – смт Лазурне Скадовського району Херсонської області), названу на честь старшої доньки. Цьому передував важкий шлях політичних емігрантів, що рятували життя собі і своїм близьким. У добу Великої французької революції, ховаючись від революційного переслідування, Вільгельм Рув'є втік із сім'єю до Іспанії, а потім до Росії. Завдяки позитивним рекомендаціям своїх співвітчизників, він домогся першої перемоги на шляху реалізації свого проекту – розвитку вівчарства на Півдні Росії (як сам Вільгельм Рув'є називав, «у *Tatarii*»). Російський уряд виділив йому для розведення овець 34,67 тис. десятин землі на пільгових умовах на 10 років у Таврійській губернії (сьогодні – Голопристанський, Цюрупинський та Скадовський райони Херсонської області, землі Автономної Республіки Крим). Представники роду Рув'є на цих землях заснували і придбали 15 економій: Софіївка, Ново-Софіївка, Миколаївка, Буркути, Келегейські хутори, Карабулаг, Дудчани, Облої, Малі Копані, Кларівка, Залізний Порт, Федорівка, Михайлівка, Чорномор'я, Вассалеві хутори. До складу їх земель увійшла територія нинішнього Чорноморського біосферного заповідника, землі Тендрівської коси, острів Джарилгач, а в Криму – маєток Судак, землі у Феодосійській долині, маєток Ласпі. Згідно

з умовами договору, за 10 років землі повинні бути освоєні, в іншому випадку вони поверталися державі.

Крім виділеної землі, Вільгельм Рув'є отримав державну грошову позику на розвиток вівчарства. Ці гроші він направив на закупівлю і завезення з Іспанії овець іберійської породи, мериносів. Вільгельм Рув'є і Рене Вассаль, його далекий родич, який пізніше став чоловіком старшої доньки Софії, заклали потужну базу для заснування та розвитку перших вівчарських заводів, які стали основою для агропромислового розвитку Півдня Російської імперії [17]. Їх успіхи у розвитку вівчарства не залишилися непоміченими. Послідовниками впровадження цієї галузі тваринництва в поміщицьких економіях Херсонській і Таврійській губернії стали французи-емігранти Карл Сен-Прі (херсонський цивільний губернатор у 1818-1821 рр., пізніше – пер Франції) – в економії Еммануїлівка (нині – село Приморське Скадовського району Херсонської області); принц Нассау-Зіген – на землях економії Дурні (у Скадовському районі Херсонської області); Шарль Пікте – в Одеському повіті Херсонської губернії та ін. Паралельно із розвитком вівчарства Вільгельм Рув'є займався виноградарством у Криму. У маєток Судак і володіння у Феодосійській долині були завезені і висаджені виноградні лози, налагоджено виробництво лікерів.

У 1815 р. російський уряд закріпив за Вільгельмом Рув'є і всіма його нащадками виділені землі у довічне володіння. У цьому ж році Вільгельм Рув'є під час ділової поїздки до Італії раптово помер і був похований у Трієсті. Після його смерті сімейний бізнес очолила його дружина Клара, чоловік старшої доньки Софії – Рене Вассаль, чоловік доньки Зої – П'єр Марі, а з 1836 р. і чоловік доньки Клари – Шарль Потье.

У шлюбі Софії Рув'є і Рене (Романа Осиповича) Вассалья народилося троє синів – Євген, Володимир і Олександр – та дві доньки – Марія (померла в дитинстві і похована у Херсоні, в огорожі церкви Всіх Святих) та Софія. Останні пологи були важкими і Софія Рув'є Вассаль відразу виїхала до Італії, до Трієсту, де у них був будинок, на лікування. Але воно не принесло

бажаного результату і в 1834 р. її не стало. Софія була похована у Трієсті поруч із батьком, Вільгельмом Рув'є. Рене Вассаль у 1860 р. переїхав жити до Парижа, де у 1866 р. помер і був похований.

Зоя Рув'є вийшла заміж за представника відомої у Франції фамілії Марі. П'єр Анрі (Петро Андрійович) Марі єдиний із зятів Рув'є прийняв російське підданство, отримавши статус оleshківського купця III гільдії. Його шлюб із Зоєю Рув'є був недовгим – вона померла при пологах (немовля незабаром також померло).

У 1834 р. Петро Марі з другою дружиною Варварою на трищогловому барці «Свята Єлена», що належав усій родині (Рене Вассалю і Карлу Потье), вирушив до Франції. На цей час Франція змінила політику щодо політичних емігрантів. Родич Петра Марі став відомим адвокатом, який блискуче вигравав політичні процеси. Сподіваючись повернути колишнє положення на батьківщині, Петро Марі почав судовий процес. Однак нервова напруга дала про себе знати – у нього стався інсульт. Запросивши російського консула в Ніцці, вмираючий склав заповіт на користь дружини. По смерті чоловіка Варвара Марі привезла його тіло до Софіївки.

На сімейній раді було прийнято рішення виділити частку, що належить удіві, як у рухомому, так і нерухомому майні. На кордоні зі спільними землями у сусідів Овсяніко-Куликівських була придбана пустош під маєток. Проект садибного будинку і прилеглої території підготував Карл Потье. Маєток назвали Чорномор'я (нині – село Новочорномор'я Голопристанського району Херсонської області) [2, арк. 191]. Для заснування тут кошари Рене Вассаль відправив свого управителя Максиміліана Рея. Варвара Марі до кінця життя вела господарство і торгові операції з родичами першої дружини покійного чоловіка, повністю їм довіряючи. На момент продажу у 1854 р. Івану Фальц-Фейну Чорномор'я було багатим, із розвиненою інфраструктурою маєтком.

Молодша донька Вільгельма Рув'є Клара вийшла заміж за Шарля Мішеля (Карла Івановича) Потье, який походив із заможної родини. Він народився у 1786 (або 1790) році у Франції, починав службу у французьких

інженерних військах. За Височайшим повелінням 20 липня 1810 р. Потьє був прийнятий на російську службу із чином капітана і в тому ж році призначений професором математики у щойно відкритий Інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення. У серпні 1818 р. він був призначений керуючим (директором) першого відділення 4-го округу шляхів сполучення в Одесі. Далі Карл Потьє займав різні посади: члена Ради шляхів сполучення, керуючого Комісією проектів і кошторисів, директора Інституту Корпусу інженерів шляхів сполучення. У 1834 р. Потьє присвоєно чин генерал-лейтенанта. Йому було оголошено монарше благовоління *«за відмінну старанність і зразкову діяльність, проявлені у роботах, здійснених по морському відомству»*. Головне досягнення, що увічнило ім'я Карла Потьє, – перший у Росії підручник з нарисної геометрії французькою мовою, згодом перекладений його учнем на російську [12].

Але родинне життя Карла Потьє завершилося трагедією, при народженні сина померла дружина Клара, через два роки у Херсоні він поховав і сина. Тож у 1836 р. Карл Іванович Потьє, важко переживаючи смерть дружини, залишив державну службу і переїхав у свій маєток у Криму. Він зайнявся сільським господарством, тваринництвом, устричним виробництвом, торгівлею сіллю і рибою, продажем дельфінячого жиру, експортом лікерних вин із кримських маєтків. Він також спроектував і побудував особистий маєток Михайлівку, особливістю якого були абсолютно не характерні для українських сіл широкі, прямі, немов стріли, вулиці. У центрі маєтку були розташовані великий майдан і парк. Зберігся герб Михайлівки – ангел з опущеним мечем, що вказувало на приналежність господаря до масонів.

За роки невтомної праці над примноженням прибутків, Вассалем і Потьє було накопичено достатньо коштів, що дозволило придбати ще три трищоглових барка («Кошовий», «Тихон Задонський», «Березань»). У маєтку Софіївка засновано кінний завод із розведення азійської породи коней – ахалтекинської. Рене Вассалем було

придбано маєтки Буркути і Карабулаг, а Карлом Потьє – маєток Облої.

Активними, діяльними членами суспільства стали і діти Рене Вассаля – єдині онуки Вільгельма Рув'є.

Євген Романович Вассаль, закінчивши Інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення, проектував дороги в багатьох губерніях Росії. Одружився із французенкою, вдовою барона Маврикія де Бервік, уродженої графінею де Рог'є. Її посаг додав до загального статку маєток Дудчани (Перетівку).

Володимир Романович Вассаль по закінченні Інституту Корпусу інженерів шляхів сполучення отримав призначення керівником будівництва дороги Ялта – Байдари. По завершенні робіт, результати яких отримали високу оцінку, Володимир Вассалю було присвоєно чин майора. Незабаром він подав у відставку, переїхав до Одеси і одружився із Шарлоттою Сікар, донькою відомого і багатого неогоціанта. У шлюбі народилися сини Олексій, Володимир, Павло та Роман, доньки Софія (по чоловікові баронеса фон Бістром) і Клара (по чоловікові баронеса фон Гогенгейм Гуне).

Олександр Романович Вассаль по закінченні Інституту Корпусу інженерів шляхів сполучення працював не довго, вийшов у відставку прапорщиком. Після цього оселився в Одесі і одружився (прізвище дружини невідоме), у сім'ї народився син Володимир.

Молодша із дітей Рене і Софії Вассаль, Софія, протягом усього життя глибоко переживала, що причиною смерті матері стало її народження. Вона не вийшла заміж, присвятивши своє життя релігії і благодійності.

Благодійність у сім'ї Вассаль була традицією, закладеною ще Вільгельмом Рув'є. Він видав на свої кошти дві книги. Першу – «Наполеон» (про наслідки кривавих революційних переворотів) – підніс у дар Російській академії наук. Друга книга, видана в оксамитовій палітурці із золотим оздобленням, була присвячена необхідності розвитку вівчарства на південних землях і питанням підвищення його прибутковості. Вона була піднесена в дар герцогу Рішельє і згодом передана в Одеську публічну бібліотеку (у наш час, на жаль, втрачена).

Роман Осипович Вассаль також зробив благодійність важливим пунктом свого життя. Допомогати, а часом і рятувати своїх співвітчизників, що потрапили у важке становище в чужій країні, стало для нього нормою життя. До нині живих нащадків одного такого врятованого дійшла сімейна історія, що частково підтверджується архівними документами. З турецького порту Трапезунд Рене Вассаль отримав листа – міська влада звернулася до нього за допомогою. На судні, що рухалось із Марселя, померла від епідемії чуми сім'я французьких емігрантів. Вижив тільки хлопчик, який пояснив, що вони направлялися до південної Росії, у сім'ю своїх далеких родичів Вассалів. Рене Вассаль негайно направив людей забрати дитину. Жозеф Міфлі, так звали врятованого хлопчика, оселився в родині Вассалів. Рене Вассаль оплатив навчання хлопця, який отримав професію лікаря і став згодом особистим доктором сім'ї Вассалів. У маєтку Ново-Софіївка Рене Вассаль вибудував лікарню, в якій працював Жозеф Міфлі, а потім його діти і внуки, які також стали лікарями. У Новософіївську лікарню зверталися за медичною допомогою не тільки члени сім'ї Вассалів, а й сусіди – поміщики і навіть кріпаки. Лікування надавалося всім безкоштовно [5, арк. 30].

Рене Вассаль взяв благодійну участь у житті ще одного хлопчика-француза із бідної сім'ї – Ежена Вадона. Він відправив його навчатися ковальству, а потім посприяв отриманню Еженом інженерної освіти. У нагороду за відмінні успіхи підопічного Рене Вассаль подарував йому локомотив, заклавши цим основу кар'єри відомого промисловця. Коли Ежен Вадон вирішив вибудувати власну судноремонтну верф, Рене Вассаль виділив йому частину своєї землі на території вонномийного виробництва на річці Кошовій у Херсоні [3, арк. 21]. На час Лютневої революції нащадки Ежена Вадона стали великими суднозаводчиками, власниками верфей, які отримували замовлення від російського уряду.

Нащадки Рене Вассалья продовжили його благодійну діяльність. Коли у маєтку Софіївка було відкрито двокласне народне училище, частково його фінансування

здійснювали Вассалі [7, арк. 9зв.]. У маєтку Келегейські хутори (нині – село Гладківка Голопристанського району Херсонської області) вони збудували грязелікарню, куди було відкрито благодійний доступ усім для отримання лікування грязями і ропою [6, арк. 3].

Під час Кримської війни на окупованій французькою ескадрою території опинились економії Софіївка, Ново-Софіївка, Михайлівка, Кларівка, землі острова Джарилгач, Тендрівська коса. На відміну від сусідських маєтків, маєтки французів не були розграбовані. Проте французи по крові не прийняли загарбницьких дій співвітчизників. З економії Кларівка (нині – село Круглоозерка Скадовського району Херсонської області), куди переїхав на той час важко хворий Карл Іванович Потье, таємними стежками, минаючи французькі кордони, рухалися валки підвід, навантажені сіном. На переправі в Каховці сіно перевантажували і розвозили по пунктах, через які перевозилися поранені під Севастополем. Таким чином, завдяки вчасно прибулому корму для коней, рятувалися життя вмираючих і важко поранених солдатів і офіцерів. Також Карл Потье перерахував до фонду допомоги пораненим 3 тис. рублів сріблом. Але до закінчення кримської кампанії він не дожив. 5 березня 1855 р. Карл Потье помер від важкої хвороби (водянки) у маєтку Кларівка, де і був похований.

Сімейство Вассаль також надавало фінансову допомогу постраждалим під час військових дій. Так, Євген Романович Вассаль перерахував на допомогу пораненим 6 тис. рублів сріблом. Він організував із кращих ловчих загін снайперів. У листі до командуючого армією Євген Вассаль просив прийняти його загін до складу діючої армії [8, с. 94-95]. 19 грудня 1855 р. Євген Романович Вассаль був нагороджений орденом Станіслава III ступеня. У документах про нагородження зазначалося: *«Нагороджується член Таврійського комітету з конезаводства, відставний майор Вассаль, за поданням міністерства державного майна, згідно Головного міністра південної армії і військових сухопутних і морських сил у Криму, за особисту і старанну службу»* [14].

Представники роду Вассаль у різні роки були членами низки громадських організацій, через які також здійснювали благодійну діяльність: Одеського товариства історії та старожитностей (О. В. Вассаль – дарувальник раритетів в Одеський музей старожитностей), Одеського товариства покровителів відбувших покарання і безпритульних (Ш. К. Вассаль), Одеського піклувального про в'язниці комітету, Одеського товариства порятунку на водах, тимчасового притулку для опікування безпорадними немовлятами і найбіднішими матерями тощо [1, арк. 445]. Олексій Володимирович Вассаль також був президентом Одеського автомобільного товариства. Він влаштував автомобільні перегони з призами за свій рахунок. Олександр Романович Вассаль щорічно проводив благодійні художні виставки на Півдні Росії і в Парижі, що склались зокрема з картин особистої колекції І. Айвазовського, з яким він був у дружніх стосунках. Володимир Романович Вассаль у своєму заповіті вказав спадкоємцям надати в його пам'ять дружині одеського градоначальника 250 рублів на благодійні установи, що знаходяться в її віданні, та 100 рублів для училища сліпих дітей [10].

Софія Романівна Вассаль за допомогою членів своєї родини та друзів вибудувала католицьку церкву Святого Петра і Павла в Одесі. Поруч із храмом вона спорудила двоповерховий особняк (вул. Гаванна, 10), в якому за символічну плату жили бідні католики і вдови з дітьми загиблих у російсько-японську війну солдатів. Такий же будинок було побудовано і в Херсоні по вул. Ерделівській (нині – вул. Комсомольська, 35). Крім того, Софія Вассаль

подарувала належні їй землі острова Джарилгач для будівництва маяка [13, арк. 2]. «Одесский листок» за 12 березня 1914 р. писав: *«Померла мадемуазель Софія Романівна Вассаль. Згідно з її заповітом, відспівування проходило у церкві Петра і Павла. Траурна процесія за участю великої кількості людей рушила з її будинку, Миколаївський бульвар, 4, двома катафалками: на першому – труна із тілом покійної, другий був усипаний вінками і квітами. Одеса прощалась зі своєю благодійницею»* [11].

Крім благодійності, сім'я Вассаль активно брала участь у громадському та політичному житті держави. Володимир Романович Вассаль як гласний представляв інтереси жителів Одеси у Херсонському губернському земському зібранні, був активним членом Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії. Представники сімейства Вассаль – Олексій Володимирович, Олександр Романович, Павло Володимирович, Роман Володимирович – у різні роки обиралися гласними Таврійського губернського земського зібрання від Дніпровського повіту. Будучи гласними, вони брали активну участь у реалізації земських проєктів у різних сферах місцевого культурного та господарського життя [4, арк. 27].

Таким чином, активна господарська та громадська діяльність родин французів-емігрантів Рув'є, Вассаль, Пот'є здійснила значний вплив на розвиток економіки та культури Півдня України. Вони стали провідниками європейської культури, нових технологій у промисловому і сільсько-господарському виробництві, сприяли модернізаційним процесам у Російській імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Одеської обл., ф. 33, оп. 1, спр. 1.
2. Державний архів Херсонської обл., ф. 14, оп. 2, спр. 105.
3. Там само, ф. 137, оп. 27, спр. 1.
4. Там само, ф. 208, оп. 1, спр. 7.
5. Там само, ф. 259, оп. 17, спр. 51.
6. Там само, ф. Р-883, оп. 1, спр. 1.
7. Там само, ф. Р-3131, оп. 1, спр. 52.
8. Маркевич А. Таврическая губерния во время Крымской войны. По архивным материалам / А. Маркевич // ИТУАК. – Симферополь, 1905. – № 37. – С. 1-260.

9. Мердак А. М. Вплив французької культури на розвиток Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII – першій чверті XIX ст. / А. М. Мердак // Південний архів. Істор. науки : Зб. наук. праць. – Херсон, 2000. – Вип. 3. – С. 66-72.
10. Одесский вестник – 1890. – 8 мая.
11. Одесский листок. – 1914. – 12 марта.
12. Потье Карл Иванович. Электронный ресурс. Режим доступа: URL: <http://www.biografija.ru/biography/pote-karl-ivanovich.htm>. – Название с экрана.
13. Российский государственный архив военно-морского флота, ф. 404, оп. 3, д. 779.
14. Сенатские ведомости. – 1856. – 14 января. – С. 13.
15. Сидорович Є. С. Економічна діяльність представників французької нації на території Новоросійського краю в першій половині XIX ст. (за матеріалами Державного архіву Одеської області) / Є. С. Сидорович // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2012. – № 219. – С. 130-133.
16. Сидорович Є. С. Французький емігрант Р. О. Вассала в економічному житті Новоросії першої половини XIX ст. / Є. С. Сидорович // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Мат-ли IV Міжнарод. наук. конф. – Одеса, 2013. – С. 321-324.
17. Собичевский В. Вассаль, Рене / В. Собичевский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. Va. – С. 626-627.
18. Фесенко Є. А. Внесок представників французької нації у процес освоєння та розвитку Херсонщини / Є. А. Фесенко, І. М. Цуркан // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку : Наук. доп. Міжнарод. наук.-метод. конф. (21-24 травня 1997 р.). – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 81-83.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Тарасова М. Б., 2014

Дата надходження статті до редколегії 05.02.2014